

- Миколи Левитського // Інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників "Історико-аграрні обрії". – 2009. – № 17.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 290. – № 2423.
  15. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 2164.
  16. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 548.
  17. Земледельческие артели // Союз потребителей. – 1904. – № 1.
  18. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 114.
  19. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года. – М., 1908.
  20. Анофриев В. Хроника потребительских обществ // Союз потребителей. – 1904. – № 6.
  21. ІР НБУВ. – Ф. 327. – № 31.
  22. Левитський М. З приводу відкриття постійного кооперативного відділу у „Слові” // Слово. – 1908. – № 37.
  23. Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989.

В. В. Масненко

ПОСТАТЬ І ДУМКИ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ*

Євген Харлампійович Чикаленко належить до провідних діячів українського руху останніх десятиліть XIX – першої третини XX ст. Проте, ще залишається досі не з'ясованою його суспільно-політична позиція, місце, яке він посідав у розвитку власне української політичної думки. Сучасні українські дослідники по різному визначають сутність суспільно-політичних поглядів та позиції Чикаленка. Так, Н. Миронець – як “помірковану ліберальну позицію” [1, 26]. Г. Басара-Телищак вважає, що його впливова постать проглядалася за тими політичними силами, які “виражали праві ліберально-демократичні настрої” [2, 210]. Укладачі підручника з політології (Харків, 2001 р.) відносять Чикаленка до національно-ліберальної течії українського визвольного руху [3, 116]. С. Білокінь веде мову про монархіста Чикаленка, зауваживши при цьому, що, незважаючи на певні видозміни та еволюцію “політичне мислення Є. Чикаленка відзначається чіткістю й тверезістю” [4, 90]. Зустрічаються навіть такі дослідники, хто зараховує Євгена Харлампійовича до демократів чи до соціалістів. Зокрема Ю. Бойко вважає, що Чикаленко “своєю працею сприяв розвитку громадського руху в Україні на демократичних засадах” [5, 10], при цьому він “займав послідовно демократичні позиції і керувався виключно інтересами українського народу” [5, 13], Н. Токар характеризує його визначним діячем “українського соціал-національного руху, який боровся за демократичні права українського народу” [6, 44–45].

Проте, попри апріорне тлумачення світоглядних настанов, дослідники так і не спромоглися на їх адекватне визначення, тим більше переконливе пояснення. Запропонована розвідка розрахована на бодай часткове заповнення вказаної прогалини і пропонує поглянути на постать і погляди Є. Чикаленка у контексті становлення й розвитку українського консерватизму модерного часу. На нашу думку, саме до цього напрямку він стояв якнайближче світоглядно й інтелектуально.

Почнемо із самопрезентації нашого героя. Тут можна однозначно констатувати, що себе Чикаленко

виразно відносив до т.зв. “старших українців”. Хоча у сучасних дослідників є й інші варіанти його генераційної ідентифікації. Так, В. Шевчук вважає, що за системою своїх поглядів Чикаленко був ніби посередині між українофілами та українцями [7, 17]. Традиційно вважається, що це старше покоління представників українського національного руху другої половини XIX ст., на відміну від молодого покоління межі століть, відрізнялося меншою політизованістю, більшим зацікавленням суто культурницькою діяльністю. Водночас “старші українці” були безперечно, й менш радикально налаштовані. Звідси походив й автономізм Чикаленка, принаймні його політична позиція до подій 1917 – 1918 рр. не виходила за межі автономного устою України у межах Російської держави. Про себе і своє середовище він писав у 1912 р. так: “В дійсності ми “богданівці”, бо ми від самого початку відродження української свідомості дали автономії не йшли. Творці і сучасники “Історії Русов”, Кирило-Методіївське братство були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз у раз були автономістами, а не сепаратистами і з політикою Мазепи нічого спільного не мали” [8, 188]. Безперечно, у цьому тексті присутнє врахування певного “поточного моменту”, передусім, бажання створити певну дистанцію від звинувачень чорносотенних кіл. Однак насправді, тяжіння до автономізму, причому з посиланням на достатньо розлогу інтелектуальну традицію, може слугувати свідченням типово консервативної настанови автора.

Варто також відмітити думки сучасників, які фіксували величезну прив’язаність Чикаленка до традицій, як власне народних – етнічних, так і тих, що формувалися українським національним рухом. Цікаву інформацію у цьому сенсі дають спогади його доньки Ганни. Вона зокрема відмічала: “Велику силу він черпав у народній стихії, з якою був у близьким контакті... та ще в традиції, зв’язку з попередніми поколіннями працівників для національного відродження, який він раз у раз відчував і авторитет яких він визнавав, чи то “українофілів”, чи їх попередників. Із справжнім щирим пієтизмом чуття, не тільки розуму, ставився він до Шевченка, Драгоманова, Антоновича та Лисенка” [9, 351]. Вона ж згадує про патріархальні відносини у сім’ї Чикаленків, підтримування в родині народної традиції святкування Різдва, Нового року тощо [9, 340].

Цікаво, що ще у молоді літа Чикаленко виявляв своє несприйняття радикальних екстремістських дій, особливо коли вони стосувалися політичної сфери. Виявляється, що він заперечував силові дії проти російського самодержавства, до якого, як відомо, не мав жодних сентиментів. Зокрема, він негативно зустрів повідомлення про вбивство царя Олександра II, про що й занотовував у своїх спогадах: “...Хоч я і не ставився тоді негативно до терору, але вважав, що цього царя не треба займати, бо він був дуже популярний серед усіх верств людности за визволення селян з неволі, за новий суд, земство та інші реформи” [10, 86].

Євген Харлампійович навіть у часи революції (а на його долю їх припало аж дві): як 1905 – 1907 рр., так і 1917 – 1921 рр. досить послідовно відмежовувався від революційних настроїв та радикальних дій, різних виявів “революційних крайнощів”. Подібні звинувачення у його уяві виглядають не інакше, як “страшна історія”. Так, він занотовує у своєму щоденнику: “Майже те саме було в 1905 – 1906 році з мною. Адміністрація вважала мене за революціонера, певна була, що в мене нелегальна друкарня, що я привожу в Кононівку нелегальну

* Стаття написана у жовтні 2007 р. Тоді ж була виголошена доповідь під аналогічною назвою на Перших Чикаленківських читаннях у с. Кононівка Драбівського р-ну, Черкаської області. Публікується вперше.

літературу і т.под.” [8, 31]. Усе ж тоді йому вдалося тактовним поведженням уникнути арешту.

В революції 1917 – 1921 рр. також спостерігається відстороненість Чикаленка від активної участі в реальних політичних подіях. Тут він виступає радше дуже вдумливим і проникливим спостерігачем. Очевидно мають рацію ті дослідники, які вважають що саме консервативні погляди були причиною такої позиції Євгена Харлампійовича. Досить показовими у цьому сенсі були його своєрідні “повчання” заможним селянам Перешор та Кононівки: “Я казав їм, що всяка революція, як казав мій учитель історії Смоленський, йде по такій схемі: єсть монархія “быть по сему”, настає революція, яка скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом, республіка переходить у “ріжпубліку” т.е. з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія – і “быть по сему”...” [11, 35 – 36].

Крім того, Чикаленко однозначно негативно ставився до радикальних, вкрай революційних дій та осіб. Останні викликали у нього принципову недовіру як сили, що намагалися під час соціальних катаклізмів отримати особистий зиск: як під час революції, так і під час реакції. У “Спогадах” та “Щоденнику” наводяться неодинокі приклади такої поведінки частини селянства.

Цікавою для визначення суспільно-політичного обличчя Є. Чикаленка є його саморефлексія висловлена у епістолярії. Так, у листі до А. Ніковського 16 липня 1917 р. він писав: “... Я, jako землевласник-поміщик, ніякого авторитету, ні по яким питанням, тут не маю; навіть ті селяни, що цікавляться національним питанням (два, три) і ходять до мене за інформаціями, втерляли у загала весь кредит. Очевидно, отак буде зо мною й в Києві; коли скажу що-небудь впоперек тому, що говорять всякі “товарищи”, то будуть мене обвинувачувать в “контр-революційних” аспіраціях. ... Коли ж мене захоплюють тут німці, то я рішів зостатись тут, щоб зберегти своє становище великоземельного поміщика, бо під німецьким володінням легше бути житись буржуям, як під російським, а особливо коли я буду по званію “бувший поміщик” [12, 248].

Зрештою, він неодноразово висловлював жаль, що консервативна землевласницька верства – дворянство та шляхта залишилася ворожою до українського національного руху. Так, спілкування з представниками польської шляхти спонукало Чикаленка до розлогих роздумів над роллю цієї верстви у націотворенні. У “Щоденнику” (лютий 1909 р.) він занотовує ці міркування. Наведемо тут довше цитування, з огляду на важливість для розуміння нашої проблеми: “Дворянство, здається, ніде не грало великої ролі при відродженні нації. Принаймні у нас воно для цього нічого не зробило. ... Дворянство, хоч з юних літ і живе переважно у селі, але воно не переймається інтересами народу, воно з пуп’янка тягнеться до службової кар’єри. Заможніші, родовиті елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких “милостей” (царських – упоряд.), марять про камер-юнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до кар’єри повітової, губерніяльної. Раболіпіє нашого дворянства доведено до такого гидкого приниження, далі якого вже не можна йти. Не дивно, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватися на “великія й богатыя милости”. ... Навіть матеріально наше дворянство не підтримувало українського культурного руху, його піддержували раз у раз так звані “буржуа”, що самі або батьки їх вийшли з низів. Так само не сподіваюся я, щоб рух наш підтримала наша польська шляхта. ... Трудно припустити, що вона принесе якісь жертви для українського руху, чужого їй або й ворожого. Вона ясно бачить,

що коли український демос дійде до самосвідомости, то польським ілюзіям (про Річ Посполиту від можа до можа – В. М.) на Україні прийде край!” [8, 53 – 54]. Проте далі Чикаленко пише, що варто придивитися до подальшого перебігу подій, що може розглядатися як свідчення певної надії на навернення консервативних верств до української справи.

Під час підготовки до виборів у Державну Думу (1912 р.) виборча техніка була так зорганізована, “що скрізь найбільшу силу мають великі землевласники (власне до яких і належав автор цих слів – В. М.), тобто дворяни, а це елемент, який за малими виїмками, ставиться до українства виразно вороже” [8, 213 – 214]. Водночас Євген Харлампійович намагався, по можливості, привертати до українства окремих представників землевласницької верстви. Зокрема, Івана Даниловича Яневського, тарашанського дідича, який мав стихійну любов до українства, але у відродженні української нації не вірив або, швидше за все, ніколи над цим не думав. Чикаленко доводив йому, що “рух наш ніколи не вмере, а коли й іде пиняво, то через те, що у нас нема буржуазії своєї. Панство наше давно покинуло народ і приєдналося до російської або до польської культури, а народ зостався сам з своєю некультурністю. Рух наш держиться майже виключно тільки поповичами, а матеріально підтримується двома-трьома капіталістами, що вийшли з низів. На дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не повернемо, а треба покласти надію на буржуазію, що впливає наверх з народних мас” [8, 68 – 69]. Проте, все ж Чикаленко мав сподіватися на залучення дворянства, коли звертався до того самого Яневського.

Варто зауважити, що Чикаленко підтримував досить близькі стосунки з таким видатним представником та ідеологом консервативного руху, як В. Липинський. Припускають, що вони могли познайомитися ще наприкінці 1890-х рр. на зібраннях української громадськості у Марії Требінської у Києві. Пізніше активно контактували на ниві розвитку українського національного руху. На нинішній час збереглася значна частина їхнього листування післявоєнного і післяреволюційного періоду. На жаль, вся попередня кореспонденція, за словами самого Липинського (лист останнього до Ганни Келлер Чикаленко від 8 травня 1930 р.) загинула на пограбованому і спаленому хуторі Русалівські Чагарі у квітні 1918 р.

Чикаленко повсякчас був високої думки про В’ячеслава Казимировича. У лютому 1909 р. він його атестує – “вельми талановитий молодий історик наш” [8, 52]. У лютому 1912 р. Липинський (Правобережець) відзначений як один з найкращих авторів “Ради” за статтю про Б. Залеського [8, 208]. У листопаді 1912 р. Чикаленко навіть пропонував Липинському посаду редактора “Ради”, при цьому зауваживши: “Це людина справді нещоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади” [8, 245]. В останньому визначенні теж виявляється типова консервативна настанова – громадська діяльність не для особистого прибутку, а для користі самій громадській справі, оскільки у її виконавця відсутній інтерес до збагачення. Не дивно, що Чикаленко дуже турбувався майбутнім Липинського і намагався будь-що зберегти його як активного учасника українського руху. Так, у 1913 р., коли останній на тривалий час “самоізолювався” у своєму маєтку Русалівські Чагарі, Євген Харлампійович звинуватив його у нехтуванні свого громадського обов’язку [13, 134]. В’ячеслав Казимирович надто боляче сприйняв такі звинувачення. У листі від 14

листопада 1913 р. до С. Єфремова він зізнався: “Помимо всіх зусиль, не можу ніяк викинути зі своєї пам’яті його (Є. Чикаленка – В. М.) слів. Вони раз в раз стають переді мною, як заповідна мені тяжка кривда. І, головне, нічим не заслужена. Бо, здається, я не дав своїм дотеперішнім життям приводу для таких міркувань і прогнозів” [14, 683]. Усе ж напруження у стосунках двох діячів, очевидно, мало короткотерміновий характер. Принаймні, у листуванні з тим же Єфремовим Липинський постійно прохає передавати привітання Чикаленку, у тому числі й після вказаного непорозуміння.

В революційних умовах, у червні 1918 р. Чикаленко знову “агестує” Липинського “одним з найталановитіших українців”, після Грушевського [11, 58]. У вересні того ж року в розмові з Винниченком, на закиди останнього, що Липинський “поляк”, що у нього, мовляв, родом поляка, “прокинулися польські почуття”, Євген Харлампійович відреагував досить гостро: “... а Липинський такий українець, що дай Боже побільше таких” і далі ще переконалише “та Липинського я знаю ще гімназистом, і так само не можу цього припустити як і того, що Винниченко, будши прем’єром, накрив собі грошей” [11, 124].

У повоєнний час, хоча вони й належали до різних напрямів українського монархічного руху, стосунки між ними продовжувалися (у тому числі й на рівні особистого спілкування). Більше того, стаття Є. Чикаленка “Де вихід?” спричинила появу полемічної публікації В. Липинського “Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Чикаленка “Де вихід?” [15; 16], важливої для розвитку не тільки його політичної концепції, але й усієї української політичної консервативної думки (на окремих аспектах цієї дискусії зупинимось наприкінці нашої розвідки).

Період повільних змагань 1917 – 1921 рр., коли українська політика набула нових реальних обрисів, консервативна позиція Чикаленка теж стає більш виразною і послідовною. Під впливом політичних і воєнних подій його погляди однозначно схиляються на користь державної самостійності України. При цьому він орієнтується на політичні настрої широких народних мас. Пізніше, у листі до Є. Лукасевича, він переконував свого адресата у тому, що виставляти федеративні гасла “значить розбивати сили і заважати народові в його тяжкій боротьбі з Москвою, про федерацію з якою він (научений більшовиками) вже і чути не хоче” [17, 240]. Ним досить болісно сприймається руйнація органічних форм суспільного життя й порядку, анархія, що шкодили українському державотворенню. Він виразно пише про неприйняття соціалістичної демагогії у фразеології та діяльності представників Центральної Ради. У “Щоденнику” з’являється інформація про групи діячів, таких як О. Степаненко, що несподівано поставали соціалістами і на ґрунті цього вимагали представництва у Центральній Раді. Ця безпринципна демагогія так знеохотила Чикаленка, що він перестав ходити на засідання Центральної Ради [8, 368]. Євген Харлампійович також виявив справжню принциповість при трансформації Товариства українських поступовців у партію соціалістів-федералістів (фактично УПСФ утворювалася на базі колишньої УРДП). Не сприйнявши нову, витриману в дусі часу, соціалістичну програму Чикаленко залишився осторонь нової формації. І це незважаючи на його попередню провідну роль як в ТУП, так і УРДП. Така позиція все ж була належним чином поцінована консервативною частиною українського громадянства. Д. Дорошенко пізніше у свої спогадах занотує: “В дуже небагатьох стало громадянською відвагою, не поділяючи програму нової партії, не почувачи й не визнаючи себе соціалі-

тами – не вийти до неї, за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Є. Чикаленко” [18, 89 – 90].

Несприйняття соціалістичної риторики й практики особливо проявлялося у земельному питанні. Так, Є. Чикаленко застерігав М. Грушевського від “есерівського” вирішення аграрного питання, “бо воно зробить ворогами Української Держави всіх маючих землі більше трудової норми, і що не можна будувати держави на одній пролетарській класі” [8, 378]. У листі до П. Стебницького від 20 березня 1917 р. Євген Харлампійович пояснював свою аграрну програму тим, що наше селянство не піде на соціалізацію чи муніципалізацію землі, оскільки, на відміну від великоросів, не має традиції общинної форми землеволодіння: “... А у нас всі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які дружно будуть виступати проти відібрання землі” [11, 251]. Проте, ні М. Грушевський, ні інші соціалістичні провідники Центральної Ради не дослухалися до його думок.

Для характеристики Є. Чикаленка, як консервативного діяча важливою є та обставина, що він розглядався як один із кандидатів на роль очільника державного перевороту для усунення Центральної Ради та формування нового уряду (фактично – майбутнього Гетьмана) [19, 21]. Євген Харлампійович не прийняв цієї пропозиції, мотивуючи це низкою аргументів, які записав у своєму щоденнику від 15 квітня 1918 р. Серед них значився й такий: “Я великоземельний власник і аграрну реформу буду робити (на думці всіх) в інтересах свого класу” [11, 12]. Чинити цього він напевне і не хотів. Крім того, він, очевидно, не вважав за можливе займати цю посаду, для посідання якої треба було мати більш знатне родове походження.

Однак уже за Української Держави Чикаленко все ж не залишився осторонь від вироблення державної політики у земельному питанні. У травні 1918 р. В. Липинський звертався до Є. Чикаленка з проханням зайняти посаду міністра земельних справ, оскільки на його “імені помиряться і великоземельні власники, знаючи що я не допущу повного ограбування, погодяться і селяни, бо знають мене з моїх статей в “Раді”, як ворога латифундій” [11, 32]. Євген Харлампійович від міністерського портфеля відмовився, однак активно співробітничав з новою владою. Зокрема, він брав участь у роботі комісії, яка виробляла проект земельної реформи міністра земельних справ В. Леонтовича [20, 202]. Крім того, 16 жовтня 1918 р. під час кризи Кабінету міністрів, Національний союз пропонував Є. Чикаленка знову на посаду міністра земельних справ [20, 272].

Зрештою, можна з упевненістю стверджувати, що у межах вирішення аграрного питання Чикаленко постійно лишався на консервативних позиціях. Він органічно не сприймав соціалізацію землі, запроваджену аграрним законодавством Центральної ради, пізніше поновленого Директорією. Саме у цьому він убачав величезну шкоду національному державному будівництву: “Я все тверджу, що українську державність згубила соціалістична аграрна реформа... А цей закон зробив ворогом Української держави всякого, хто мав хоч невеликий клапоть землі, бо кому охота було обороняти ту державу, яка забрала в нього дурно його власність і зробила її державною?” [21, 79].

Чикаленко жалкував, що Української держави гетьмана П. Скоропадського не підтримало українське громадянство та Січові Стрільці, а він, спершись на російських добровольців та поміщиків, не зміг утриматися після революції у Німеччині [8, 389]. Чикаленко, проте,

критикував й самого Скоропадського, характеризуючи його як “нерозумного, і не розвиненого політично, і неширокого”, “малоросійський старшина”, застосовував до нього досить дошкульне визначення “бывший человек”, вважаючи, що “у нього не стало здібностей до гетьманування”. Однак ця критика мала своєрідний, так би мовити, “внутрішньовидовий” характер, оскільки дозволяла відтінити особливості консервативної настанови самого Євгена Харлампієвича. Так, він докоряє політикам монархічного крила – В. Липинському, С. Шемету, О. Скоропису не стільки за співпрацю зі Скоропадським, а за те, що вони не спромоглися залучити до політичної боротьби масу дрібних сільських господарів.

Ці ідеї Євген Харлампієвич докладно розвивав вже у емігрантський період життя. Так, у листі до Є. Лукасевича від 3 березня 1921 р. він окреслює свої розбіжності з Грушевським і Липинським: “...Один полетів безконечно наліво, а другий – направо. Один думає збудувати державу мужиками, а другий – панами, але ні одна держава не збудується на одному класі. Треба найти компроміс між цими двома класами, що я кажу завжди. Треба панам залишити бувший земський ценз, щоб вони могли провадити господарство для апровізації городів, для цукроварства і т.д., а решту землі розпродати селянам” [17, 237 – 238]. (Принагідно зауважимо, що Чикаленко даремно наголошував на відмінності своєї позиції у питаннях державотворення та землеволодіння від позиції Липинського, оскільки останній сам висловлював напрощуд подібні думки).

Тут же, на еміграції Євген Чикаленко виступив з ідеєю, що єдиним шляхом українського державотворення є утворення в Україні монархії з використанням уже існуючих династій, передусім англійської, шведської чи німецької. У листі до Є. Лукасевича від 16 березня 1921 р. Чикаленко інформує: “Липинському я довожу, що дійсно, Укр[аїнську] державу тепер може збудувати тільки автократична особа, але тільки не Скоропадський, за яким ніхто не піде” [17, 240]. Оскільки, на переконання Чикаленка, найбільшою популярністю в Україні користується С. Петлюра, саме він має очолити її визволення. Проте, після перемоги він не зможе автократично керувати Українською державою з причини внутрішнього протистояння між різними лідерами, що вже не раз бувало в нашій історії. Тому Євген Харлампієвич був твердо переконаний у тому, що “нашу державу, як і колись, може збудувати тільки якийсь Варяг. Я гадаю, що у Петлюри стане й розуму, і патріотизму на те, щоб, довівши Україну до Установчих Зборів, запропонувати їм запросити якогось англійського чи шведського, чи може, й німецького королевича, який би з своєю гвардією, міністрами, морським, фінансів, і збудував би нашу державу” [17, 241].

Як бачимо, у цій політичній комбінації визначна роль відводилася С. Петлюрі. Євген Харлампієвич так пояснював свою позицію Лукасевичу (вже згаданий лист від 3 березня 1921 р.): “...Треба тільки всім єднатися коло Петлюри, бо ліпшого нема; деякі історики тепер кажуть, що й Наполеон був геній, а потрапив з’єднати інтереси народу з аристократією і заставив всі класи обороняти інтереси держави” [17, 239]. Знову типово консервативний імператив – об’єднання сил народу й аристократії для захисту держави.

В іншому листі (від 7 квітня 1921 р.) до того ж самого адресата Чикаленко деталізує своє бачення майбутньої політичної системи України. І знову вона була типово консервативною: “Обмежити владу монарха треба соймом, вибраним губернськими земствами, а не звичайним європейським парламентом (які вже скрізь

збанкрутували)” [17, 242]. Тут же він пояснює свої ідеологічні та світоглядні розходження з позицією Липинського, нарікаючи останньому за пов’язання ідеї монархізму зі Скоропадським та з великоземельним панством. Натомість, Євген Харлампієвич був переконаний, що “треба будувати мужицьку монархію у нас, як Норвегія, Болгарія, Сербія і т.д., тобто гросбауеровську” [17, 243].

У вже згаданій програмній статті “Де вихід?” (квітень 1921 р.) Євген Харлампієвич фактично солідаризується з Хліборобами-державниками (УСХД) на чолі з Липинським у тій частині, що Українську державу може збудувати й захистити від сусідів тільки спадковий монарх. До аргументів останнього Чикаленко додає тільки те, що “справді, не можна збудувати й оборонити держави з республіканською формою там, де нема своєї національної буржуазії і майже нема інтелігенції і де 80% людності не може прочитати навіть виборчих списків” [22, 267]. Тому (знову згода з позицією Липинського), що “треба спішити поставити свого монарха в своїй державі, поки ще не настав всеросійський цар, до якого неминуче врешті приведе централістично-самодержавна комуністична влада, бо тоді Україна з московського комуністичного ярма знову попаде в московське царське” [22, 268 – 269]. Про перспективність ідеї Гетьмана-Монарха, на думку Чикаленка, свідчили й потужні монархістські настрої українського селянства. У зв’язку з цим він навіть покидається на сподади Д. Ярополка про те, з яким “побожним зацікавленням селяни на Україні допитувалися у галицьких стрільців – чи правда тому, що міже ними переховується царевич?”. Однак, як вже зазначалося, Євген Харлампієвич категорично відкидав можливість повернення на чолі Української держави П. Скоропадського. Цю роль міг виконати лише “якийсь варяг”, “якийсь чужоземний королевич”.

Щодо конкретної постаті “варяга” для побудови Української держави, то є всі підстави вважати, що Чикаленко все більше схилявся до кандидатури В. Вишиваного (Вільгельма Габсбурга). Вочевидь не випадково навіть у тексті самої статті присутній, згаданий вище, сюжет про “царевича”, що переховувався між галицькими стрільцями. Зрештою, можна цілком погодитися з думкою сучасної дослідниці Т. Осташко, що політичний й суспільний контекст, який склався на той час, найбільш прийнятною постаттю робив ерцгерцога Вільгельма [23, 139]. Очевидно, такий варіант розвитку подій як цілком серйозний обговорювався і в колах російської монархічної еміграції. Не випадково навіть російська білогвардійська преса у Празі відгукнулася на статтю Чикаленка сентенцією, що фактично відображала українські настрої: “Габсбург ніколи не стане васалом Романових” [24, 31]. У таких умовах цілком прийнятним рішенням для різних груп українських консерваторів було б досягнення порозуміння й домовленості. Чикаленко й намагався цього досягти шляхом переговорів із Липинським. Інформацію про цю спробу знаходимо у листі останнього до Андрія Білопольського від 2 вересня 1921 р.: “До мене приїздив Євг[ен] Харл[ампович] Чик[аленко] намовляти нас до спільної акції з Василем [Вишиваним], який тепер таку широку акцію задумує і в яку Євг[ен] Харл[ампович] вірить. Я йому відповів, що ми не можемо балакати про цю справу доти, доки Василь згідно даному ним слову, не помириться з [Павлом] Петровичем і не поведе своєї акції в порозумінню і контакті з нами” [14, 200].

Оскільки домовленості про спільну акцію не було досягнуто, то Євген Харлампієвич надалі публічно не називав ім’я претендента на “український престол”. Це

продовжувало зберігати певну інтригу і породжувало найрізноманітніші політичні комбінації в емігрантському середовищі. Приватним же чином Чикаленко починає спростовувати практично всі ймовірні варіанти, у тому числі й щодо Вільгельма Габсбурга. Так, у листі до Лукасевича від 4 листопада 1921 р. де він повідомляв про реакцію українських політичних угруповань на статтю, завважується й таке: “Один Вишиваний, може, був дуже втішений, бо думав, що він і є той варяг, якого я мав на думці, але певне, що й він образиться, бо я спільним знайомим вияснив, що я мав на думці англійського або шведського принця” [11, 245]. Така позиція Чикаленка, вочевидь, не випадкова, оскільки він зумисне лишив питання про українського монарха відкритим. У цьому ж листі він спеціально наголошує, що “по суті все воно рішиться не тут, на еміграції, а там ... (тобто в Україні – В. М.) і, може, без нас”.

Подальшу перспективу розвитку української держави Чикаленко уявляв наступним чином: “А згодом, коли держава наша одіб’ється від Москви, устоїться, окріпне під монархом і коли весь народ навчиться читати виборчі списки, як по інших державах, привчиться до конституційної монархії, як наприклад в Англії, до виборчого права, призвичаїться до громадянського самоврядування, тоді внуки наші чи правнуки, може, й схотять подумати і за Українську Народню Республіку, а поки що треба подбати за монархії, без якої ми не матимем своєї держави і не об’єднаємо всіх українських земель в Соборну Україну” [22, 273].

Звісно, що ця чикаленкова концепція “варязького монархізму” викликала заперечення В. Липинського. Не зупиняючись на перебігу їхньої полеміки, лише зауважимо, що це була дискусія двох консервативних мислителів. Так, Вячеслав Казимирович відкидав ідею Чикаленка про опертя на заможну частину селянства, оскільки вважав, що воно (селянство) “в своїй масі ніякої національної свідомости ще не має і не може мати”, крім того є “пасивною більшістю”, яка не здатна до самостійного націо- та державотворення. Творити державу може лише активна меншість, яка в свою чергу складається із двох частин: місцевої та зайшлої, яка “в одну національну цілість зливається” [16, 489 – 490]. Тому Липинський був переконаний, що “покликання” чужоземного монарха створить додаткові ускладнення в умовах і так досить непростого українського націотворення, оскільки ще не були до кінця асимільовані “старі варяги” (велика частина еліти, яка ще не пристала до українського державотворення). Звідси він робив наступний висновок: “Основний проблем дальшого буття або небуття Української нації полягає в тім, що з того матеріалу, який ми вже одідичили по нашій історії сотворити свою власну національну владу, настановити свого Монарха, завершити повну національну асиміляцію нащадків Варягів старих і в той спосіб твердо задовбити в голову всім Варягам новим, що Україною може правити тільки свій” [16, 478]. З цього зрозуміло, що заперечення й розходження мали не персональний характер, а зумовлювалися різним розумінням соціальних підвалин формування модерної української нації та побудови української держави.

У цілому консерватизм С. Чикаленка мав глибоке народне коріння, пов’язане, очевидно, з його становим й етнічним походженням, що були підсилені соціальним і майновим станом. Ідеалом державного устрою для України, на його думку, була монархія, обмежена земським сеймом, з широко розвинутим місцевим самоврядуванням. Соціальною опорою він вважав заможне селянство, наділене достатньою кількістю землі. Саме ця верства могла вести ефективне господарство, ста-

новити основну частину армії, підтримувати державний апарат тощо. Іншим хліборобським верствам, у тому числі й дворянству, Чикаленко пропонував залишити певну земельну власність, необхідну для задоволення технічних та ринкових потреб. У цьому сенсі його настанови, очевидно, були значно адекватнішими до тогочасних українських реалій, більш заземленими, ближчими до його традиційної селянської складової, ніж, скажімо, до “пансько-хліборобської” як у В. Липинського. Проте, також цілком зрозуміло, що чикаленкове традиційно-консервативне бачення перспектив подальшого розвитку України було більше інтуїтивним, побудованим на “правді життя”, на особистому досвіді, ніж результатом суто науково-теоретичних розмислів.

1. Миронець Н. “Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...” (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 р.) // *Пам’ять століть*. – 1997. – № 5.
2. Басара-Теліцак Г. Рец. на кн.: Євген Чикаленко. *Щоденник, 1919-1920* / За ред. В.Верстюка та М.Антоновича. – К.: Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005 // *Український гуманітарний огляд*. – Вип. II. – К., 2005.
3. *Політологія. Підручник* / За ред. В.Кременя, М.Горлача. – Х., 2001.
4. Білокінь С. Роздуми монархіста. З листування С. Чикаленка // *Індо-Європа*. – 1991. – № 1.
5. Бойко Ю.О. Видавничка, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.
6. Токар Н.М. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.
7. Шевчук В. Нащадок запорожців. Про “Спогади” С. Чикаленка // Чикаленко С. *Спогади (1861-1907)*. – К., 2003.
8. Чикаленко С. *Щоденник (1907-1917): У 2 т.* – К., 2004. – Т. 1.
9. Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (З нагоди річниці смерті) // Чикаленко С. *Спогади...*
10. Чикаленко С. *Спогади...*
11. Чикаленко С. *Щоденник...* – Т. 2.
12. Листи С. Чикаленка до А. Ніковського // Чикаленко С. *Щоденник...* – Т. 2.
13. Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування за революційних часів // *Український історик*. – 1999. – № 2 – 4.
14. Листування В. Липинський / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленський та ін. – Т. 1. – К., 2003.
15. Чикаленко С. *Де вихід?* // *Воля*. – Відень, 1921. – 23 квітня.
16. Липинський В. *Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті С.Х. Чикаленка “Де вихід?”* // *Листи до братів-хліборобів про організацію українського монархізму. Писані 1919-1926 рр.* – Відень, 1926.
17. Чикаленко С. *Листи до Є. Лукасевича* // *Щоденник...* – Т. 2.
18. Дорошенко Д. *Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання*. – К., 2007.
19. Верстюк В. *Гетьманська Держава 1918 р. в контексті української революції* // *Український історик*. – 1999. – № 2 – 4.
20. Дорошенко Д. *Історія України, 1917-1923: В 2 т.* – Т. II: *Українська Гетьманська Держава 1918 року*. – К., 2002.
21. Чикаленко С. *Щоденник. 1919-1920* / За ред. В.Верстюка, М.Антоновича. – К.: Нью-Йорк, 2005.
22. Чикаленко С. *Де вихід?* // *Щоденник...* – Т. 2.
23. Осташико Т. *Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування* // *Листування В. Липинський...*
24. Motyl O.J. *The Turn to the right: The ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919-1929*. – New York, 1980.